

РИТОРИЧНІ ЗАПИТАННЯ ЯК ІМПЛІЦИТНІ МОВЛЕННЄВІ АКТИ

Безугла Л.Р. (Харків)

Стаття присвячена аналізу структур риторичного запитання. У німецькомовному діалогічному дискурсі ці структури реалізують імпліцитні мовленнєві акти: конвенціоналізовані (індиректні) мовленнєві акти асертивного, директивного, комісивного та експресивного типів, та імплікативні (поліімплікативні мовленнєві акти з іронічним переосмислення і без нього).

Ключові слова: дискурс, іллокуція, імпліцитний мовленнєвий акт, пропозиція, риторичне запитання.

Л.Р. Безуглая. Риторические вопросы как имплицитные речевые акты. Стаття посвящена анализу структур риторического вопроса. В немецкоязычном диалогическом дискурсе эти структуры реализуют имплицитные речевые акты: конвенционализированные (косвенные) речевые акты асертивного, директивного, комиссивного и экспрессивного типов, и имплицитные (полиимплицитные речевые акты с ироническим переосмыслением и без него).

Ключевые слова: дискурс, иллокуция, имплицитный речевой акт, пропозиция, риторический вопрос.

L.R. Bezugla. Rhetorical questions as implicit speech acts. The article deals with analysis of rhetorical question structures. In German dialogical discourse these structures realize implicit speech acts: conventionalized (indirect) speech acts of assertive, directive, commissive and expressive types, and implicative (poly-implicative speech acts with ironical meaning and without it).

Key words: discourse, illocution, implicit speech act, proposition, rhetorical question.

Антропоцентричний погляд на досліджувані явища, який панує в сучасній лінгвістиці, знаходить прояв у посиленні уваги до вивчення смислів, які в ході реалізації діалогічного дискурсу залишаються 'поміж рядків', але мають суттєве значення для його змістових, телеологічних, лінгвостратегічних і інтеракційних показників.

Дослідження імпліцитних смислів наштовхується на питання, чи є вони вираженими в дискурсі. Відповідь криється в семіотичному підході до проблеми. Якщо смисл не ґрунтується на знаку, він не є смислом. Тобто атрибути 'експліцитний' і 'імпліцитний' можна застосувати тільки для знаку, в тому числі й мовного, що інгерентно передбачає вираження: експліцитні смисли є відкрито вираженими, імпліцитні смисли виражені приховано, за допомогою експліцитних. Покажемо щодо цього є вислів Ф.С. Бацевича: "якщо якийсь зміст (смысл) у тексті нічим не виражений, то він у цьому разі просто відсутній. Тому імпліцитний зміст (смысл) – це зміст виражений, але виражений особливим чином" [1, с. 157]. Отже, те, що не виражено словами, є вираженим за допомогою слів, тобто імпліцитні смисли мають певні особливості вербалізації у дискурсі, зокрема,

німецькомовному. Вивчення таких особливостей становить актуальний напрям сучасних мовознавчих досліджень.

До специфічних мовних засобів вираження імпліцитного смислу належить так зване риторичне запитання – питальне речення, яке не є власне питанням. У найбільш загальній формі в лінгвістиці можна виділити два напрями вивчення цього явища – стилістичний і прагматичний. Стилiстичний напрям концентрується на ролі риторичного запитання в створенні образності, експресивності, в розкритті стилістично значущих аспектів змісту, на функціональній доцільності його використання [5; 10; 14]. Прагматичне трактування терміну ‘риторичне запитання’ передбачає мовну форму, яка використовується під час реалізації дискурсу для вираження різних іллокуцій [4; 9; 11; 12; 13]. У цій статті наголошується, що це є форма для вираження різних типів імпліцитних мовленнєвих актів (далі – МА).

Метою статті є встановлення характерних властивостей реалізації в німецькомовному діалогічному дискурсі імпліцитних МА, які реалізовано за допомогою конструкції ‘риторичне запитання’.

Об’єкт дослідження становлять німецькомовні структури риторичного запитання, які аналізуються на предмет їх мовленнєвоактових властивостей на матеріалі діалогічного дискурсу, представленого персонажним мовленням сучасних драматургічних творів на німецькій мові.

Структурно-семантична форма риторичного запитання передбачає фразеологізовані синтаксичні структури, “синтаксичні фразеологізми”, “граматичні фразеологізми”, “речення фразеологізованої структури”, “фразеологізовані будови”, “фразеосхеми” [6, с. 133; 8, с. 269], котрі визначаються як “конструкції, що будуються не за активно діючими правилами, а за стійкими моделями ідіоматичного характеру, які закріпилися в мові” [8, с. 279]. У німецькій мові риторичні запитання мають такі базові моделі:

1. *Verb... (vielleicht / etwa / denn / eigentlich / halt) ... nicht...? +> Verb ...:*

(1) Mrschitzka: *Mir scheint, du bist angeheitert und siehst schwarz.*

Szamek: *Schwarz ist noch viel zu weiß.*

Mrschitzka: *Hättest halt das Fräulein Tochter nicht dem Schicksal überlassen wollen?*

(+> *Du hast die Tochter dem Schicksal überlassen sollen*)

Szamek: *Dem Schicksal?*

Mrschitzka: *Hast doch gesagt. (Horváth: Hin und her, S. 246)*

2. *Verb ... (vielleicht / etwa / denn / eigentlich) ...? +> Verb ... nicht (Kann man ...? Man kann nicht ...):*

(2) Leiper: *Arbeiten wollen die nicht. Das ists. Wenn schlechte Zeiten kommen –*

Sorm unterbricht: *Wir haben keine schlechte Zeiten! Komm mir nicht immer mit diesen dummen Argumenten. Arbeitest du vielleicht? (+> Du arbeitest nicht) Die Hälfte von meiner Arbeit ist, deine Fehler wieder gerade biegen. Ich will das Geschäft, bevor du kaputt gemacht hast. (Sperr, S. 271)*

3. Wer / Wem / Wen ... (schon / auch / überhaupt / denn / eigentlich / wohl / bloß) ...? +> Niemand ...:

(3) Der Mann: *Und zu niemandem ein Wort, auf gar keinen Fall!*

Knarrpanti: *Aber mein Herr! Wer, wenn ich ihm von unserem Geheimnis erzählte, würde mir denn glauben? (+> Niemand würde mir glauben) Die Leute wollen doch für alles eine Erklärung. (Stolper, S. ?)*

4. Was ... (schon / auch / überhaupt / denn / eigentlich / wohl / bloß) ...? +> Nichts ...:

(4) Albert: *Gut, jetzt wette ich! Hundert gegen eins!*

Silberling: *Abgemacht! Auch hundert gegen zwei!*

Nicolo: *Zu gewagt!*

Albert braust auf: *Was versteht denn ihr schon davon? (+> Ihr versteht nichts davon) (Horváth: Die Bekannte aus der Seine, S. 142)*

5. Warum / Weshalb soll ... (denn / eigentlich) ... (nicht)? +> Es soll (nicht) ...:

(5) Anni: *So was passiert nicht alle Tage, drum muß man es feiern.*

Heinz: *Warum denn nicht? (+> Wir sollten feiern) (Kroetz, S. 245)*

6. Wozu ... (auch / denn / eigentlich / überhaupt) ...? +> Es gibt keinen Sinn zu ...:

(6) Der Mann: *Du hast recht. Wozu noch mehr Porzellan zerschlagen? (+> Es hat keinen Sinn, mehr Porzellan zu zerschlagen)*

Bekannte: *Findest du? Ich finde das ganz und gar nicht. (Stolper, S. 81)*

7. Seit wann ... (schon / auch / überhaupt / denn / eigentlich)? +> Nie ...:

(7) Janne: *Ich freu mich trotzdem über die Blumen.*

Arno: *Sehr logisch.*

Janne: *Seit wann sind Blumen logisch? (+> Blumen sind nie logisch) Nicht einmal Papierrosen sind logisch. (Bieler, S. 28)*

8. Wo ... (schon / überhaupt / denn / eigentlich / wohl / bloß) ... (hin)? +> Nirgendwo ... (hin):

(8) Härtl: *Das würd ich nicht machen. Aufsteigen werden wir schon. Einen Einfluß werden wir nicht bekommen. Wo willst du hin, wenn du kündigst? (+> Du kannst nirgendwohin, wenn du kündigst) Ich hab mir das auch überlegt. (Sperr, S. ?)*

9. Wer ... (schon / denn / eigentlich / überhaupt) ...? +> Ich ...:

(9) Szamek: *Bring noch ein Gefäß, vielleicht trinkt auch der Mrschitzka –*

Eva: *Und ich?*

Szamek: *Wer hat hier Nachtdienst? Du oder ich?* (+> *Ich habe Nachtdienst, Du hast kein Nachtdienst*) *Apropos Nachtdienst: grad hab ich es deinem Konstantin ausdrücken lassen, dass du heut Nacht nicht rüberkommen tust.* (Horváth: *Hin und her*, S. 215)

10. *Wer ... (schon / denn / eigentlich / überhaupt) ...? +> Du / ihr / Sie ...:*

(10) Anni: *Will aber ned abtreiben.*

Heinz: *Leise.*

Anni: *Wer hat angefangen davon?* (+> *Du hast angefangen davon*)

Heinz: *Weils mir keine Ruh laßt.* (Kroetz, S. ?)

Окреслені моделі є базовими в тому розумінні, що вони можуть модифікуватися. Найчастотнішими їх модифікаціями є еліптичні конструкції, які утворюються від моделей як спеціально-питальної структури (5), так і загально-питальної, наприклад:

(11) Janne: *Waren Sie schon mal verheiratet?*

Arno: *Ja. Ein Jahr.*

Janne: *Ob Sie überhaupt mit jemandem zusammenleben können?* (+> *Sie können mit niemandem zusammenleben*)

Arno: *Warum denn nicht?* (+> *Ich kann*) (Bieler, S. 30)

Структури типів 1-8 кваліфікуються як негативні риторичні запитання, структури типів 9 та 10 – як позитивні риторичні запитання [9, с. 315]. Наявність структур позитивного типу є аргументом на користь спростування думки багатьох дослідників, що у МА, виражених риторичними запитаннями, відбувається переосмислення пропозиції з негативною в позитивну та навпаки на основі максими якості Г.П. Грайса, тобто позитивне за формою питання виражає негативне судження, а негативне питання – позитивне судження [3; 16, с. 125]. Ми приєднуємося до думки, що риторичні запитання мають конвенціоналізовану форму завдяки лексикалізації їхніх формально-структурних елементів, це й забезпечує автоматичне сприйняття питання як твердження [12, с. 259]. На користь відсутності в риторичних запитаннях пропозиційного переосмислення говорить також той факт, що частка *nicht* у них функціонує не як негативна, а як модальна (ненаголошена), що не впливає на пропозиційний зміст висловлення (1, 5) [10, с. 277; 11]. Модальні частки відіграють у риторичних запитаннях іллокутивно модифікуючу роль, для пропозиційного змісту вони є малозначущими.

Риторичні запитання забезпечують не пропозиційне, а іллокутивне переосмислення мовленнєвого акту, саме тому їх також називають “мовленнєвоактовими ідіомами” – структурами, за допомогою яких реалізуються індириктні МА [15; 17, с. 62]. Під індириктним розуміємо такий МА, у разі реалізації якого має місце тільки іллокутивна імплікація –

конструювання комунікантами імпліцитного іллокутивного смислу в дискурсі [2, с. 42]. У німецькомовному дискурсі риторичні запитання служать для реалізації індиректних МА асертивного (1, 3, 6, 7, 8), комісивного (згода на пропонування (5)), директивного (відмова на прохання (9)) та експресивного типів (докори (2, 4, 10, 11)). Експресив реалізується, якщо агенсом предикованої дії виступає адресат, у такий спосіб мовець докоряє адресатові.

У цьому зв'язку виникає питання про розмежування експресивів та оцінних асертивів (слідом за П. Кошани ми розрізняємо описові й оцінні асертиви [12, с. 263]). Оцінні асертиви й оцінні експресиви розрізняємо за інтенцією мовця: перлокутивна ціль мовця, який реалізує асертив, – змусити адресата повірити, що *p* (7), а перлокутивна ціль мовця, який реалізує експресив, – вплив на почуття адресата (2, 4, 10, 11), до того ж об'єктом оцінки в асертивах виступають інші люди або предмети та явища навколишнього світу, а в експресивах – адресат [2, с. 229].

Про іллокутивне переосмислення у риторичних запитаннях сигналізують морфологічні та синтаксичні індикатори. Як підкреслює Й. Мейбауер, “риторичність завжди виробляється не однією лексевою, а за допомогою взаємодії формальних ознак речення з прагматичними умовами його вживання” [13, с. 126]. Провідну роль відіграє протиріччя між пресупозицією, експлікованою у висловленні, і вихідним припущенням питання, що задається формою питального речення, у такий спосіб адресант через контекст питання нав'язує адресатові відповідь [4, с. 72]. Саме тим, що мовець не очікує відповіді від адресата, і характеризуються риторичні питання-твердження. Відповідь на риторичні запитання закладена у самій його формі. Якщо відповідь і має місце, то адресат тим самим виражає згоду з твердженням, вираженим риторичним запитанням. Значно частіше це реакція на твердження, особливо репрезентабельні щодо цього приклади (6, 10, 11).

У німецькомовному діалогічному дискурсі іллокутивними індикаторами риторичності, окрім окреслених специфічних синтаксичних структур, є:

- морфологічні: модальні частки *nicht* (1, 5), *schon* (4), *auch*, *wohl*, *bloß*, *vielleicht* (2, 13), *denn* (3, 4, 5), *eigentlich*, *halt* (1), *überhaupt* (11), негативні займенники, невизначено-особові займенники (11, 12), порівняльний ступінь прикметника, модальні дієслова (11, 12), умовний спосіб дієслова (1, 3), безособові займенники *es*, *man* (12);

- синтаксичні: конструкції *Ist es ein Wunder, dass p?*, *Wen wundert es, dass p?*, *Ist es verwunderlich, dass p?*, *Kann man sich wundern, dass p?* тощо, парентетичні елементи *Glaubst du...*, *Meinst du...*, еліптичні формули *Wozu auch?*, *Warum (auch / denn) nicht?* (5), *Wo / Was (denn) sonst?*, *Was dann?*, *Wäre das nicht?*, *Wer weiß?*, *Was bringt's?*, *Wer sagt, dass p?*, *Was verlangst du mehr?* *Was soll's schon?* *Ist denn nicht?*, інверсія (10), субординаційний зв'язок речень (3, 12, 13), інфінітивні конструкції *Warum / Wozu...Inf?* (6).

Проте, за допомогою риторичних запитань можуть реалізовуватися і МА з пропозиційним переосмисленням. Це поліімплікативні МА, які, на відміну від конвенціоналізованих МА (у т.ч. індириктних), потребують ланцюжок умовиводів, з одного боку, і суміщають іллокутивну та пропозиційну імплікацію, з іншого [2, с. 207]. При реалізації таких МА спочатку відбувається іллокутивне переосмислення – питання переосмислюється у твердження, а потім до вираженої пропозиції домислюється ще одна, імпліцитна, пропозиція з певною імпліцитною іллокуцією. Це може бути, наприклад, асертив (*Ich liebe Sie (12)*) або експресив-докір (*Du verbietest deinen Arbeitern, dass sie in die Gewerkschaft eintreten (13)*):

(12) Arno: *Ich bin wirklich froh, daß wir jetzt hier so sitzen und reden. Aber ich kann mich bei Ihnen auch nicht entschuldigen. Kann man sich denn dafür entschuldigen, dass man jemanden liebt? (+> *Man kann sich nicht dafür entschuldigen, dass man jemanden liebt + Ich liebe Sie*)
Janne: *Nein. (Bieler, S. 36)**

(13) Обговорюється питання, чому робітники йдуть до фірми-конкурента.

Sorm: *Es geht nicht immer um Geld. Er hat mehr zu bieten. Und: verbietet er seinen Arbeitern vielleicht, daß sie in die Gewerkschaft eintreten? (+> *Er verbietet seinen Arbeitern nicht, dass sie in die Gewerkschaft eintreten + Du verbietest deinen Arbeitern, dass sie in die Gewerkschaft eintreten*)*

Laiper: *Hab ich das getan? (Sperr, S. 270)*

Завдяки властивості передавати твердження риторичні запитання можуть виражати іронічні смисли. Поліімплікативні МА з іронічним переосмисленням характеризуються наявністю негативної оцінки і іллокуції глузування, яка виводиться із висловлення на основі так званого “накладання полярностей”: «Як відомо, іронічне висловлення розуміється у смислі, протилежному його буквальному значенню; у той самий час риторичні запитання і самі по собі розуміються у смислі, протилежному буквальному значенню наявної в них пропозиції. Мінус на мінус дає плюс, і полярність на поверхні зникає, а всередині висловлення виявляється “двічі полярним”» [7]. У наступному дискурсивному фрагменті об’єктом негативної оцінки виступає сам мовець (самоіронія):

(14) Гавлічек пропонує Костянтину перейти кордон й пояснити прикордонній службі, що перебувати на цій стороні він не має права.

Konstantin: *Ich hinüber? In Uniform? <.> Ausgeschlossen! Ich darf ja nicht mal auf die Brücke und derweit ist die doch nur neutral! Jetzt erst noch auf das andere Ufer – das ist grotesk!*

Havlicek: *Und ich bin vielleicht nicht grotesk? (+> *Ich bin grotesk*) Großer Gott, wie kompliziert!*

Konstantin: *Völkerrecht, Herr! Haag und Genf.* (Horváth: *Hin und her*, S. 224)

Спроможність риторичних запитань до реалізації лише імпліцитних МА засвідчує їхній дискурсивний характер, оскільки риторичні запитання завдяки своїй синтаксичній специфіці забезпечують ретро- і проспективні дискурсивні зв'язки, “будучи тією ключовою ланкою дискурсу, котра “збуджує”, продукує (у сукупності з іншими елементами дискурсу) імпліцитний дискурсивний ланцюжок” [7].

Підсумовуючи викладені положення, зазначимо, що риторичні запитання, демонструючи специфічні властивості мовного вираження, виступають у німецькомовному діалогічному дискурсі як імпліцитні МА: конвенціоналізовані (індиректні) МА асертивного, експресивного, комісивного та директивного типу, та імплікативні (поліімплікативні МА з іронічним переосмислення і без нього).

Перспективи дослідження визначаються необхідністю поглибленого вивчення структурних моделей риторичних запитань з урахуванням особливостей дискурсивної імплікації в їхній реалізації, аналізу стратегічних аспектів їх вживання у дискурсі, а також залучення діахронічного підходу до розгляду релевантних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф.С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с. 2. Безугла Л.Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі : монографія / Л.Р. Безугла. – Харків : Харківський нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, 2007. – 332 с. 3. Грайс П. Логика и речевое общение; пер. с англ. В.В. Туровского // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 217–237. 4. Масленникова А.А. Место риторического вопроса в антропоцентрической парадигме / А.А. Масленникова // Антропоцентризм в языке и речи. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – С. 68–75. 5. Пархоменко А.Ф. Коммуникативно-стилистические аспекты риторического вопроса / А.Ф. Пархоменко // Вестник Киев. ун-та. – 1987. – Вып. 21. – С. 40–42. 6. Савицкий В.М. Основы общей теории идиоматики : монография / В.М. Савицкий. – М. : Гнозис, 2006. – 208 с. 7. Шатуновский И.Б. Риторические вопросы как форма агрессивного речевого поведения / И.Б. Шатуновский // Агрессия в языке и речи. – М. : Изд-во РГГУ, 2004. – С. 19–37. 8. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н.Ю. Шведова. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 377 с. 9. Dieße-Runte Th. Lexikalische und grammatische Mittel zur Markierung des rhetorischen Gebrauchs von W-Fragesätzen im Deutschen / Th. Dieße-Runte // Neue Fragen der Linguistik. – Tübingen : Niemeyer, 1992. – Bd. 1. – S. 316–320. 10. Grésillon A. Zum linguistischen Status rhetorischer Fragen / A. Grésillon // Zeitschrift für germanistische Linguistik. – 1980. – Heft 8. – S. 273–289. 11. Hentschel E. Ist das nicht interessant? Zur Funktion verneinter Fragen / E. Hentschel // Literaturwissenschaft und Linguistik. – 1986. – Heft 16. – Nr. 64. – S. 73–86. 12. Kocsány P. Rhetorische Fragen und Rhetorizität / P. Kocsány // Sprache und Kognition – Sprache als Interaktion. – Fr./M. : Lang, 1995. – S. 236–264. 13. Meibauer J. Rhetorische Fragen / J. Meibauer. – Tübingen : Niemeyer, 1986. – 292 S. 14. Rehbock H. Rhetorische Fragen im Gespräch / H. Rehbock // Gespräche zwischen Alltag und Literatur. – Tübingen : Niemeyer, 1984. – S. 151–180. 15. Sadock J.M. Speech Act Idioms / J.M. Sadock // Papers from the eighth regional meeting of the Chicago Linguistic Society. – Chicago : Chicago Linguistic Society, 1972. – P. 329–339. 16. Sadock J.M. Toward a Linguistic Theory of Speech Acts / J.M. Sadock. – N.Y. : Academic Press, 1974. –

168 p. 17. Searle J.R. Indirekte Sprechakte / J.R. Searle ; üb. von A. Kemmerling // ders. : Ausdruck und Bedeutung. – Fr./M. : Suhrkamp, 1982. – S. 57–79.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Bieler M. Drei Rosen aus Papier / Manfred Bieler // Hörspiele. – B. : Henschel, 1964. – S. 7–39.
2. Horváth Ö. v. Die Unbekannte aus der Seine / Ödon von Horváth // ders. Gesammelte Werke. Bd. 3 : Komödien. – Fr./M : Suhrkamp, 1978. – S. 139–200. 3. Horváth Ö. v. Hin und her / Ödon von Horváth // ders. Gesammelte Werke. Bd. 3 : Komödien. – Fr./M : Suhrkamp, 1978. – S. 201–272. 4. Kroetz F.-X. Oberösterreich / Franz-Xaver Kroetz // Spectaculum 18. – Fr./M. : Suhrkamp, 1973. – S. 271–297. 5. Sperr M. Landshuter Erzählungen / Martin Sperr // Wunschkonzert: Stücke aus der BRD, Österreich und der Schweiz. – M. : Raduga, 1983. – S. 265–330. 6. Stolper A. Konferenz mit Knarrpanti / Armin Stolper // ders. Die Karriere des Seiltänzers. Neun Erzählungen und ein Stück. – Rostock : Hinstorff, 1981. – S. 49–93.

© Л.П. Безугла, 2009